

Joanna Przyklenk

Rola wierszowanych segmentów tekstowych w kronikach doby staropolskiej

Tekst i Dyskurs = Text und Diskurs 1, 51-66

2008

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Joanna PRZYKLENK (Katowice)

Rola wierszowanych segmentów tekstowych w kronikach doby staropolskiej

W artykule skupiono uwagę na wierszowanych cząstkach tekstowych obecnych w staropolskich dziełach kronikarskich. Przeprowadzone analizy pokazały polifunkcyjny charakter badanych elementów. Jako komponenty literackiej ramy wydawniczej mogą być one rekomendacją tekstu kroniki oraz pełnić istotną funkcję w procesie delimitacji tekstu. Natomiast jako segmenty rozbijające tok narracji mogą pełnić funkcję upamiętniającą, retardacyjną, estetyczną oraz mnemotechniczną.

The role of versified textual segments in Old Polish chronicles

The article concerns the versified textual segments that occurred in Old Polish chronicles. Upon made analyses, author concluded that these segments are multifunctional. The versified part as an element of text frame may be a kind of recommendation and may play a key role in the process of textual delimitation. However, the observed verses existing in main text of historical writing make the narration pause and are used for commemorating, retardation, aesthetic purposes and facilitating the process of remembering the bygone facts.

Die Rolle der gereimten Textsegmenten in den altpolnischen Chroniken

Der Beitrag konzentriert sich auf die gereimten Textelemente in den altpolnischen Chroniken. Die Analysen zeigen den polyfunktionalen Charakter dieser Segmente. Sie können als einen Bestandteil des literarische Verlagsrahmens als eine Art von Werbung für den Chroniktext gelten oder auch eine wichtige Rolle beim Delimitationsprozess erfüllen. Darüber hinaus können diese Segmente, die die Narration brechen, eine Gedenk-, Retardation-, ästhetische und mnemotechnische Funktion haben.

Wyróżnikiem staropolskiej kroniki, który pozwala postrzegać ją jako jedną z form pisarstwa historycznego (historiografii), jest narracyjna forma tego typu wypowiedzi. Prozatorski kształt dzieła zdaje się najlepiej oddawać intencje autora i realizować stawiany tekstom kronikarskim cel, jakim jest relacjonowanie minionych zdarzeń. Skoro to proza – a nie wiersz – jest charakterystyczną dla

kronik formą prezentowania historycznej przeszłości, interesującym staje się fakt, że mowa wiązana jednak pojawia się w nich z pewną regularnością, zajmując różne miejsca w strukturze tekstu oraz pełniąc rozmaite funkcje.

Niniejszy artykuł jest próbą opisaną typowych lokacji wierszowanych segmentów tekstowych¹ w kompozycji utworu staropolskiego, a nade wszystko jest próbą pokazania funkcji, jakie pełnią owe segmenty mowy wiązanej w dziełach kronikarskich, zwłaszcza gdy uwzględni się owo „napięcie” form, swoistą „granicę” między dominującą w analizowanych tekstach prozą a rzadziej wprowadzanym wierszem.

Analizom poddano te dzieła, które można uznać za tekstowe realizacje określonego gatunku mowy – kroniki². W badaniach uwzględniono teksty doby staropolskiej, przez którą rozumiem tu okres trzech epok literackich – średniowiecza, renesansu i baroku. W przypadku objętego obserwacją typu wypowiedzi jest to czas od momentu powstania pierwszej kroniki na gruncie polskim (kroniki Gallowej), czyli od XII wieku, do XVII stulecia, w którym dzieła kronikarskie tracą na znaczeniu coraz chętniej zastępowane przez formy przekazujące bieżącą informację polityczną i obyczajową (np. epinikion, epicedium, hodoeporikon czy itinerarium) oraz przez gatunki piśmiennictwa pamiętnikarskiego³.

* * *

¹ W artykule będę wymiennie używać określeń: *segment* (bądź *wstawka*) *wierszowy*, *wersowy*, *mowy wiązanej*, *wersyfikowany*. Odnoszę je zawsze do tego samego zjawiska – obecności ujętego w wersy segmentu tekstowego w tekście prozatorskim – a różnicowanie określeń podyktowane jest tylko względami stylistycznymi.

² Kronika ma już kwalifikację gatunkową na gruncie genologii literackiej. W niniejszych rozważaniach przyjęto jednak lingwistyczny punkt widzenia, pozwalający widzieć w staropolskich kronikach nie tyle (czy raczej – nie tylko) gatunek literacki, ile *gatunek mowy*, który – jako istotny składnik kompetencji komunikacyjnej (Dobrzyńska 1993: 31) – jest swego rodzaju wzorcem wypowiedzi, modelem abstrakcyjnym służącym identyfikacji oraz dyferencjacji tekstów. Koncepcja gatunków mowy M. Bachtina, przyczyniając się do zniesienia granicy między gatunkami literackimi a praktycznymi, wsparła dzisiejsze dążenie do ich zintegrowanego opisu w ramach kategorii *gatunku mowy* (Dobrzyńska 1993: 31; Witosz 2005: 46-48). Ponadto, zdynamizowała ujmowane w ten sposób formy wypowiedzi, dopuszczając z jednej strony modyfikowanie schematów gatunkowych w konkretnych użyciach, a z drugiej – wskazując na różny poziom znajomości reguł gatunku, co utrwaliło przekonanie, że przynależność tekstu do typu wypowiedzi jest kwestią stopniową. Decydujący o gatunku prototypowy, otwarty zbiór inwariantnych cech umożliwia bowiem traktowanie jednych tekstów jako reprezentantów danego gatunku, a inne teksty tej kwalifikacji pozbawia (podobieństwo gatunkowe; por. idea podobieństwa rodzinnego L. Wittgensteina). Akceptowany dziś w genologii „nieostry” model kategoryzacji prowadzi do typologicznych rozstrzygnięć gatunkowych oraz rodzi przekonanie, iż model gatunku ma charakter otwarty, dynamiczny i historycznie zmienny. Wnikliwe studium poświęcone problematyce gatunków mowy znajdziemy w monografii B. Witosz (2005).

³ Problematykę tę wyczerpująco przedstawia L. Szczerbicka-Ślęk (1973).

Staropolskie kronikarstwo jest głównym, obok roczników i żywotów świętych, typem piśmiennictwa historycznego we wczesnej dobie średniowiecza. Gatunek kroniki, chociaż miał swe antecedencje w antycznej chronografii grecko-rzymskiej i wczesnołacińskiej, jest oryginalnym tworem średniowiecznego piśmiennictwa europejskiego, powstałym w odpowiedzi na potrzebę stworzenia spójnej opowieści o dziejach minionych, która by wiązała historię świecką ze świętą (biblijną).

W badaniach literaturoznawczych poświęconych kronikom, czy – szerzej – staropolskiemu piśmiennictwu historycznemu – często zwraca się uwagę na dynamikę gatunków dziejopisarskich, ich ewolucję, przeobrażenia, wyraźne już w *media aetas* (por. dla przykładu: Tymieniecki 1948: 19-20; Bering 2001: 29; Słownik literatury staropolskiej 1998: 401-107; Słownik gatunków literackich 1999: 185). Interesujący nas typ wypowiedzi z trudem poddaje się zatem charakterystyce genologicznej, a dynamika jego przemian to znamieny rys dopiero kształtującego się piśmiennictwa dziejowego. Stabilizacji gatunku nie sprzyjało także pozbawione konsekwencji określanie słowem 'kronika' wszelkich większych utworów o ambicjach historycznych⁴.

Mimo to, można wskazać pewne cechy, które z jednej strony charakteryzują kronikę jako gatunek piśmiennictwa historycznego, a z drugiej – wyróżniają kronikę spośród innych tekstów historiografii. O dziejopisarskim wymiarze omawianego gatunku świadczą m. in.: chęć opisania niezmyślonych zdarzeń przeszłych lub teraźniejszych w celu ich upamiętnienia; podporządkowanie relacji zretoryzowanym normom wypowiedzi; estetyzacja przekazu i dbałość o jego podniosły charakter; postulowany obiektywizm; wielofunkcyjność prozy dziejowej (np. funkcje literackie, dydaktyczne, moralizatorskie, panegiryczne).

Na drugi zespół atrybutów kronikarstwa, które wyróżniają go spośród innych form historiografii, składają się głównie następujące czynniki: chronologiczne porządkowanie zdarzeń; retrospektywny charakter przedstawiania; przestrzeganie zasady: jeden utwór = (zazwyczaj) jeden autor; uobecniany w kronikach dystans czasowy nadawcy wobec opisywanych faktów historycznych; organizowanie relacji przede wszystkim wokół wypadków polityczno-wojennych, a z czasem też społeczno-ekonomicznych, danej wspólnoty; rozwinięta narracyjnie forma relacji; obecność elementów fikcji literackiej; brak jednoznacznie określonych

⁴ Fakt ten może z jednej strony świadczyć o płynności granic gatunkowych staropolskiej historiografii, o braku genologicznej wyrazistości ówczesnych dzieł oraz o krzyżowaniu się form gatunkowych, często form pokrewnych (np. wzajemne i silne inklinacje gatunku kroniki i rocznika w późnym średniowieczu czy renesansowe związki kronik z gatunkiem romansu). Z drugiej jednak strony praktyka opatrywania pewnego typu dzieł historiograficznych konkretnymi, z dzisiejszej perspektywy – nieraz bardzo różnymi – nazwami, owo zjawisko polileksji jest istotnym wyrazem kształtowania się staropolskiej świadomości gatunkowej (Zaśko-Zielińska 2002).

warunków pragmatycznego wyzyskania przekazu (w odróżnieniu od pierwotnych *annales*, które miały wskazywać na daty intencji mszalnych).

Dopiero w XVII stuleciu polska praktyka piśmiennicza w pełni odkrywa i wykorzystuje struktury mowy związanej do realizowania epickich celów⁵. Jednakże wierszowane segmenty, choć wykorzystywane zwykle do innych zadań niż relacjonowanie zdarzeń, występują w kronice od początków jej istnienia w staropolskim kręgu kulturowym i są znaczącymi komponentami kronikarskiego dzieła. Sfunkcjonalizowane użycie wersowych segmentów jest wyrazem określonej strategii językowego działania nadawcy, który dąży do stworzenia przemyślanej i atrakcyjnej w odbiorze tekstowej realizacji gatunku historiograficznego. Oporowanie wierszem może w poszczególnych wypowiedziach służyć różnym celom, stopień wyzyskania bowiem segmentów mowy związanej oraz charakter ich udziału w organizowaniu kroniki jest różny, częstokroć zależny od indywidualnych predyspozycji pisarskich. Mimo to, analizowany gatunek określają pewne, typowe dlań, sposoby wykorzystania wstawek wierszowanych.

Wersyfikowane segmenty mogą pojawiać się w kronikarskich dziełach jako budulec okalającej wypowiedź literackiej ramy wydawniczej⁶. Będąc bezpośrednim zapowiednikiem tekstu przynoszą zwykle informację o samym dziele, a ponadto są formą kształtowania wizerunku uczestników literackiej komunikacji: adresata (prymarnego odbiorcy) oraz nadawcy kroniki. Okołołektowe segmenty mowy związanej mogą z jednej strony służyć gloryfikowaniu odbiorcy, które-

⁵ Poezja epiczna, uczyniwszy swym tematem autentyczne zdarzenia historyczne, rodzi pytanie o możliwość istnienia tzw. kroniki wierszowanej (problem ów zgłaszany był m. in. w kontekście dyskusji nad dziełem Wacława Potockiego zatytułowanym „Transakcja wojny chocimskiej”). Wydaje się jednak, że pisane wierszem teksty, pozbawione istotnych wyróżników gatunkowych kroniki (zwłaszcza chronologicznej konstrukcji wypowiedzi; uwagę wierszowanej epiki skupia jedno ważne zdarzenie lub ich seria mieszcząca się w krótkim odcinku czasowym), są formą poezji epicznej stylizowanej na typ kronikarskiego relacjonowania zdarzeń i w ten sposób traktowane mieszczą się poza polem niniejszych rozważań.

⁶ Pojęcie ‘ramy’ wywodzi się z badań struktury tekstu spójnego, które, przyjąwszy semiotyczną tezę, że „problemy początku i końca mają ogromne znaczenie dla kształtowania systemu kultury” (Uspienski 1997: 200), wykazały, iż inicjalne i finalne części tekstu są w pewnym stopniu sformalizowane, w szczególny sposób kształtowane po to, by spełniać swą funkcję wydzielenia danego tekstu spośród innych (Mayenowa 2000: 264-275; Dobrzyńska 2001: 297-300). Pojęciem ‘ramy’ obejmuje się również te elementy, które są zwykle związane z tzw. literacką ramą wydawniczą, czyli z „zespołem elementów piśmienniczych dodanych do tekstu głównego dzieła, wprowadzających lub zamykających tenże tekst” (Ociecek 1990: 7), a które cechują się funkcjonalną predyspozycją do pełnienia roli dodatkowych wyznaczników początku i końca dzieła, co tym samym służy wzmocnieniu jego spójności. Przedmiotem prezentowanych w niniejszym artykule rozważań stały się te składniki ramy, które – co sugeruje użyty przymiotnik: *rama kompozycyjna* – wskazują i wyznaczają strukturę kronikarskiego tekstu. Ujmując tu zewnętrzne komponenty ramowe jako nośniki pewnej wiedzy o tekście głównym, nie dążono do ich charakteryzowania, lecz starano się w owych elementach poszukiwać informacji, które pozwoliłyby opisać i scharakteryzować relację proza – wiersz.

go wskazują zwykle już słowa przedmowy/dedykacji, a z drugiej, służą autoprezentacji, częstokroć łącząc oba zadania w jednym tekście. Sytuowane na zewnątrz zasadniczego tekstu kroniki i niepozostające z nim w semantycznym związku (tzn. nieprzekazujące informacji o historycznej przeszłości) – pełnią funkcję strukturalną, współokreślając granice całej wypowiedzi bądź jej części, gdy jak, na przykład, w kronice Aleksandra Gwagnina utwór poetycki, będąc wersyfikowanym opisem herbu, stanowi rodzaj panegiryku na cześć konkretnej rodziny szlacheckiej i „otwiera” poszczególne, większe rozdziały utworu:

- 1) *Na starożytny klejnot Wielmożnej Familii Ich Mość Panów Myszkowskich.
Herb ten zacny, kto skutkiem istotnym uraczy,
Natychniaś w nim margrabski wizerunek obaczy.
Cztery orły pod złotą koroną się świecą,
Ci wzrok biorąc od słońca, pod obłoki lecą.
A krzyż w pośród podkowy co znaczy takiego?
Jedno wiarę stateczną kościoła rzymskiego.
Ta jest ozdobą dziwną tych orłów w koronie,
Zaczem Jowisz najwyższy ma je w swej obronie.
Króle się i książęta orły pieczętują,
I w Gonzagach też zacność bogowie być czują.
Żyję tak z tym klejnotem familio sławna,
A niech ci szczęście służy, jak służyło z dawna. KGw, 180.⁷*

Poza ingracyjnyimi celami, tj. zachwalającymi nadawcę i odbiorcę dzieła, kompozycyjne wyzyskanie okółotekstowych segmentów wierszowych może również służyć poleceniu kroniki do czytania, informowaniu o jej lekturowych walorach. Zamknięte w wersach rekomendacje akcentują przede wszystkim poznawczą wartość przedstawianej wypowiedzi, powiadamiając chociażby o zasadniczym treściowym zrębie dzieła, *ad exemplum*:

- 2) *Jakie z dawna pruskie kraje
Miały rząd i obyczaje.
Skąd potem owi powstałi,
Co się Krzyżakami zwali.
Jak z Azyjej wypędzeni,
W Europie osadzeni,
Pod tytułem pobożności,
Chcieli nasze wszystkie włości
Posieść bez prawa żadnego,
Z łakomstwa niesłychanego.
Więc wojny, które z polskimi
Pany, także litewskimi
Mieli, z Żmudzią, Prusakami,
Z Kurlandy, Inflantczykami.*

⁷ Egzemplifikacja przywołana według wydania: „Z Kroniki Sarmacyi Europejskiej Alexandra Gwagnina z Werony (...)", wyd. K. J. Turowski, Kraków 1860, s. 180.

*Wszystko to krótko zebrano
I w tę książkę napisano.
Począwszy od napierwszego
Mistrza, aż do ostatniego.
Czytaj z laską, przeczysz ono:
Wielką krwią Prusy placono. KMP, 254.*

Określenie oraz uściślenie tematyki utworu jest równoczesnym wskazaniem na ten obszar historycznej wiedzy, o który może wzbogacić się odbiorca, zdecydowawszy się na przeczytanie kroniki. Wersyfikowana prezentacja treści dzieła jest rezultatem konkretnego działania na tekście głównym – streszczenia⁸, które wydobywa temat literackiego komunikatu. Podanie go czytelnikowi może przybrać postać wyliczenia, ukazującego kolejne partie utworu; i tak w powyższej egzemplifikacji mamy: rząd i obyczaje pruskich krajów → powstanie Krzyżaków → wypędzenie Krzyżaków z Azji oraz ich osadzenie w Europie → zdobywanie ziem przez Krzyżaków drogą toczonych wojen m. in. z Polską, Litwą, Żmudzią. Innym sposobem na ujawnienie tematu dzieła może być wierszowana prezentacja jednego ze zdarzeń, co ma miejsce, na przykład, w kronice Galla, który, złożywszy zobowiązanie: „spisać dzieje tego księcia / to cel mego przedsięwzięcia”, przedstawia w wersach segmentu otwierającego pierwszą księgę (w tzw. skrócie księgi I) wydarzenie, które tę księgę wieńczy (cudowne narodziny Bolesława), tworząc tym samym rodzaj klamrowej kompozycji:

3) *Bolesław książę wslawiony,
Z daru Boga narodzony,
Modły świętego Idziego
Przyczyną narodzin jego.*

*W jaki sposób się to stało,
Jeśli Bogu tak się zdało,
Możemy wam opowiedzieć,
Skoro chcecie o tym wiedzieć.*

*Doniesiono raz rodzicom,
Którym brakło wciąż dziedzica,
By ze złota rychło dali odlać
Co najrychlej ludzką postać.
(...)
I posążek sporządzono (...).
Wnet posłowie się wybrali (...)
Posłowie dary oddają,
Mnisi dzięki im składają;
(...)*

⁸ Tworzącą się relację między tekstem a jego streszczeniem zalicza J. Bartmiński do zagadnień intertekstualnych. Za: J. Bartmiński (1992), s. 7.

*Wtedy mnisi trzy dni całe
Pościli na Bożą chwałę;
A za postu ich przyczyną
Matka wnet poczęła syna!
(...)
Takie były narodziny
Owego właśnie chłopczyny.
Nazwanego Bolesławem,
Ojciec zwał się Władysławem.
(...)
Spisać dzieje tego księcia
To cel mego przedsięwzięcia KG, 6-8.*

Poetycki wizerunek narodzin, ukazany później prozą w toku narracyjnego opowiadania, jest nie tylko zapowiedzią tematu dzieła, ale także wyrazem jego ideowego przesłania. Wierszowane segmenty okółotekstowe przynoszą tematyiczną prezentację utworu zalecającą jego odbiór, a ponadto, informują o ideologicznym wymiarze kroniki, czyli o zawartej w jej strukturze postawie światopoglądowej nadawcy, o jego stosunku do opisywanej przeszłości. Uwypuklony, dzięki wersowej konstrukcji, fakt narodzin Bolesława predestynuje postać księcia do roli głównego bohatera opisywanych wypadków⁹, podczas gdy w innej kronice – towarzyszące zapowiedzi tematu stwierdzenie: Krzyżacy „pod tytułem pobożności / chcieli nasze wszystkie włości / posieść bez prawa żadnego / łakomstwa niesłychanego” (KMP, 254), ujawnia stanowisko nadawcy oraz pozwala domniemywać, iż prezentacja historycznej przeszłości ciążyć będzie ku kreowaniu negatywnego obrazu krzyżackich poczynań. W jeszcze innym wypadku, „otwierająca” kronikę wierszowana modlitwa do patrona zakonu sytuuje wypowiedź w nurcie piśmiennictwa klasztorowego, skupiającego uwagę na losach własnej instytucji i działaniach dostojników kościelnych oraz głoszącego idee religii chrześcijańskiej. Dla przykładu przywołajmy egzemplifikację będącą modlitewnym aktem zawierzenia, jaki kieruje nadawca do założyciela konwentu – św. Benedykta:

4) *Jako słońce jasnością oświeca wszytek dobytek
i jako w ogrodzie najwyborniejszy kwiat
Tak ociec S. Benedykt jest dziwnej jasności
Zdobiać zakon kwieciem cnót wielą rozlicności
– Gwiazda jasna w obłoku na wzór wystawiona.*

*Chciej nas mieć, córki twoje, pod twoją obroną
– Abyśmy naśladując żywota twój
Dostały po śmierci królestwa wiecznego.* KBP, 29.

⁹ Por. na ten temat: Plezia M. (1982), s. XVIII.

Wersyfikowane segmenty wskazują na treściową zawartość (temat) dzieła, podkreślając w ten sposób walory poznawcze kroniki, czyli, przypisywany jej atrybut upowszechniania historycznej wiedzy na temat minionych zdarzeń. Sygnalizowana słowami wiersza ideowa wymowa utworu, będąca wyrazem stanowiska zajmowanego przez nadawcę wypowiedzi wobec prezentowanych wypadków, sprzyja budowaniu porozumienia między uczestnikami komunikacji (por. wyłuszczone w cytacjach formy zaimków) oraz pozyskiwaniu przychylności odbiorców dla rekomendowanego tekstu, który jest godnym obiektem lekturowego doświadczenia także dzięki swemu artystycznemu ukształtowaniu. O literackiej wartości własnej kroniki nadawca może przekonywać w następujący sposób:

- 5) *Jakie z Sabiny, z Tuski, z Peny, Rzym wiódł wojny,
 Livius ci da o tym pismem dowód hojny;
 Niemieckie zaś jeśli chcesz znać stare zwyczaje,
 Tacitus to swym piórem szeroko podaje;
 A jeśli Francuskie chcesz widzieć bitwy krwawe,
 Julius w Komentarzach dawać o tym sprawę;
 Jeśliż Litewskie chcesz z Włoch poznać wywody,
 I Sarmatów cne boje i różne przygody,
 Strijkowskiego uczone czytaj księgi o tym,
 Któreć dowodnie podawał prawie piórem złotym.* KS, bns; wiersz bezpośrednio poprzedzający tekst przywileju i przedmowy.

Nadawca wypowiedzi, zestawivszy w jednym ciągu wyliczeniowym efekt własnej pracy pisarskiej („Strijkowskiego uczone księgi”) z dziełami wybitnych postaci piśmiennictwa historycznego – Liwiuszem, Tacytem, Juliuszem Cezarem – podnosi rangę zalecanego tekstu, przypisując mu tę samą poznawczo-artystyczną wartość, jaką zwykło się dostrzegać w tekstach wymienionych twórców. Natomiast wprowadzony przymiotnik: „piórem złotym” otwiera bogate pole konotacyjnych skojarzeń z nieodłącznym atrybutem człowieka sztuki – pisarza.

Zamknięta w formie wersowej rekomendacja kronikarskiego utworu wpisuje się w praktykę staropolskiego piśmiennictwa i pozostaje w zgodzie z obowiązującymi wówczas retorycznymi konwencjami skromnej autoprezentacji nadawcy oraz jego dzieła. Okalające kronikę segmenty wersowe pełnią ważką funkcję kompozycyjną i delimitacyjną, wyraziście sygnując – przez kontrast: proza-poezja – granice tekstu głównego. Natomiast obecna w nich specyfikacja poznawczych i światopoglądowych walorów dzieła sytuuje kronikę wśród tych form wypowiedzi, których zadaniem jest przekazywanie wiedzy.

Poza okalającymi kronikę wersowymi segmentami gatunek ów charakteryzują wplatanie doń – niezbyt licznie – wierszowane wstawki, włączane w zasadniczy tekst dzieła – w tok prozatorskiej relacji dziejowej. Wprowadzenie wersowych segmentów o różnej objętości (zwykle od jednej do kilkudziesięciu linii) rozbija narracyjny układ wypowiedzi, uatrakcyjniając odbiór historiograficznego

przekazu, kształtowanego przez chronologiczną relację następności zdarzeń. Typowe dla kronik zachowanie wierszowej struktury wyzyskiwanych wstawek rodzi pytanie o funkcje, jakie pełnią owe segmenty mowy związanej.

Włączeniu wierszowanej wstawki towarzyszy zwykle poprzedzająca ją, eksplicytnie wyrażona zapowiedź przywoływanego tekstu, niejednokrotnie przynosząca informację o jego autorze, a czasem też o typie wplatanego segmentu; dla przykładu:

- 6) *Gdy przybyli na pole bitwy, Kazimierz, jako mąż wymowny a doświadczony, w ten sposób zachęcał swych rycerzy:
Oto dzień od dawna upragniony,
Oto kres trudów i walk ziszczony!
Pogromiwszy fałszywe chrześcijan,
Już bez trwogi uderzcie na pogany!
(...) Wspomnijcie więc dawniejszą waszą cnotę
I walczcie, by nie walczyć potem! KG, 45;*
- 7) *(...) A rozgłos Bolesława rozszedł się między nimi szeroko i daleko. Stąd też ułożono pamiętną piosenkę, która nader właściwie wysławia ową dzielność i odwagę w te słowa:
Naszym przodkom wystarczały ryby słone i cuchnące,
My po świeże przychodzimy, w oceanie pluskające!
Ojcom naszym wystarczało, jeśli grodów dobywali,
A nas burza nie odstrasza ni szum groźnej morskiej fali.
Nasi ojce na jelenie urządzali polowanie,
A my skarby i potwory łowim, skryte w oceanie! KG, 91;*
- 8) *Król ich, tknięty udreką miłości czy oburzenia, czy obojgiem rzecze:
„Wanda morzu,
Wanda ziemi,
obłokom niech Wanda rozkazuje,
bogom nieśmiertelnym za swoich
niech da się w ofierze (...)”. KK 18;*
- 9) *Lecz łatwiej mogłaby złagodzić wściekłość lwa niż dzikość tej jednej kobiety.
Według bowiem powiedzenia pewnego mędrca okrutna kobieta jest dziksza od każdego dzikiego zwierzęcia, a łagodność kobieca jest surowsza od wszelkiej surowości, w myśl wiersza:
Kobieta rzadko dobra,
Lecz która dobra,
Korony godna. KW, 140.*
- 10) *Zmarł więc król polski Bolesław (...). Ku jego czci i pamięci lud polski terażniejszy i przyszły może i winien powtarzać ten wiersz Wergiliusza:
„Cześć twoja, imię, sława, trwać będą wiecznie”
oraz wiersz Aleksandra:
„Jeżeli zasługom życia odpowiada właściwa sława,
Żaden czas nie zniszczy twoich dzieł”. RD, I, 370;*
- 11) *Jego żona Maria, która zmarła później, została pochowana w tym samym grobowcu, co Piotr; by zająć miejsce obok prochów małżonka. Dwuwiersz wypisany na grobowcu świadczy, że pogrzebano tam oboje. Oto on:
„Tu Piotra z wierną żoną Marią w grób złożono
Z woli ojca Wilhelma wspaniały marmur położono”. RD, III, 27;*

- 12) *Przeto zwana Libiką, iż była z Libiej z Afryki, tegoż czasu kiedy i Persyka, którą mianuje Poeta Eurypides. Była wieku średniego, chodziła w wieńcu z zielonego kwiecia, w płaszczu białym pocziwym, zawsze wesola z daru Boskiego, iż miał posłać takiego, który z czartowskiej mocy lud wyjąć miał. Między innymi proroctwy tak pisze: Ecce dies veniet, quo aeternus tempore princeps & caetera, to jest:
*Oto przyjdzie dzień światłości,
 Rozpędzi wszystkie ciemności.
 Którego czasu wieczny Pan,
 Dla wszech błędu będzie posłan.
 Nowy dar światu objawi,
 Sam się za wszystkie zastawi.
 Nisko się światu ukorzy,
 Nieme usta im otworzy (...). KMB, 133;**
- 13) *Paszkwil na Króla JMCi w Obozie napisany i podrzucony w namiocie po mszy odprawowaniu.
 Ojczy nasz Królu Polski Kazimierzu!
 Który się przyjeżdżasz w niedobrym pierzu;
 Święć się imię twoje w Szwecyi
 A Królowej Ludwiki w Francyi.
 Bądź wola twoja jako Wandali była
 Kiedy było chleba mało a ludzi siła.
 Nie wódz nas na wojnę z Francuzami i ze Szwedami,
 Bo mamy dość kłopotu z Ordą i kozakami.
 Odpuść nam nasze winy pogłównie i rogowe,
 Bo ta na nas nastali jako rzeczy nowe (...). LAK, II, 104-105;*

Do rzadziej występujących zjawisk tekstowych należy sytuacja, gdy wraz z ujętykowaną zapowiedzią wiersza pojawia się fragment zamykający przywołanie, co ilustruje poniższa egzemplifikacja:

- 14) *Przez długi czas Polska oplakiwała rycerza Zawiszę Czarnego jako swoją niezwykłą chlubę i ozdobę. Chcąc go stawić potomności jako wzór do naśladowania, by z czasem nie zapomniano o nim, wstawiła jego i jego czyny takim utworem poetyckim:
 Twój herb tu pięknie błyszczysz, lecz nie tu twe prochy,
 Mężny Czarny Zawiszo, co cię śmierć zabrała.
 Rycerzy twego rodu wielka była chwala
 Ale bardziej od rodu wstawiły cię czyny.
 (...) Wielkodusznych czynów opiewać nie myślę.
 Ogarnąć ich nie może mój poemat mały,
 Bo rozgłosem twej sławy rozbrzmiewa świat cały.
 Ja skromną moją pieśnią opowiem jedynie kres twego życia,
 Od jakiej ciężkiej rany zeszedłeś ze świata.
 (...)
Autorem tego epitafium był utalentowany poeta Adam Świnka, szlachcic z rodu Ścinków, notariusz królewski i kanonik krakowski. RD, VIII, 250-252.*

Charakter wprowadzanych do kroniki segmentów poetyckich jest zróżnicowany, a skalę możliwych elementów wierszowych wyznaczają z jednej strony zamykane w wersach, fingowane i stylizacyjnie opracowane, słowa kreowanej w dziele postaci historycznej, a z drugiej, wplatanie do narracji cudze segmenty wierszowe, jak chociażby powtarzane za innym tekstem prorocstwa, paszkwile, epitafia, wiersze pochwalne czy grobowe napisy. We wszystkich tych wypadkach można jednak mówić o wspólnych zadaniach tekstowych, jakie przed wstawkami wersowymi stawia nadawca: otóż decydując się na zachowanie zwersyfikowanego kształtu wypowiedzi, upamiętnia w ten sposób wprowadzany segment i tym samym upowszechnia dany tekst, co w warunkach staropolskiego obiegu czytelniczego ma niebagatelne znaczenie, jeśli zauważymy, że dosłowne powtórzenie niepublikowanego dotąd czy mało znanego cudzego wiersza mogło być jedynym nieraz sposobem na udostępnienie go szerszemu gronu odbiorców. Ponadto, zamykane w mowie wiązanej treści służą upamiętnianiu postaci mówiącej i/lub osoby, o której traktuje się w wierszu, co wiąże się z faktem, iż o utrzymaniu struktury wersowej decyduje m. in. wysoki status podmiotu czy obiektu cytacji, ich znacząca, zdaniem nadawcy kroniki, pozycja. Wyróżnione graficznie komponenty stanowią zatem rodzaj pośredniej charakterystyki przedstawianych postaci (uczestników wydarzeń i autorów tekstów opisujących działania bohaterów zdarzeń).

O zachowaniu wersowej postaci wplatanego segmentu (i tym samym o jego graficznym wyróżnieniu) może decydować nie tylko szacunek, jakim nadawca kroniki darzy autora ujętych w wersy słów czy opiewaną wierszem postać. Często pozostawiano formę wersową także ze względu na wagę zawartych w wierszu moralnych pouczeń, ważnych na tyle, by je z tekstu prozatorskiego wyodrębnić:

15) *[O Popielu młodszym wtórym].*

*Lecz nie da się bez pomsty Bóg złościom rozvodzić,
Umie on i na chromym niecnoty dochodzić. KKR, 81*

Głównym zadaniem wersyfikowanych wstawek jest zatem upamiętnianie przywoływanego tekstu, jego autora, bohatera czy też wyrażanych konstrukcją wersową treści. Segmenty wierszowe, rozbudowując prezentację danego wydarzenia historycznego bądź kilkuzdarzeniowej sekwencji, zwykle nie zastępują prozatorskiej opowieści o zaszłych wypadkach, lecz ją wzbogacają, nie posuwając dalej akcji zdarzeń. W tym sensie wstrzymują one bieg dziejowej relacji, opóźniają przedstawianie kolejnych wydarzeń, co pozwala dostrzegać w nich element retardacji. Przerywanie wstawką wierszową kronikarskiego opowiadania jest nie tylko przejawem starań o to, by kształtować własną wypowiedź w odpowiednim stylu, godnym historiograficznego przedsięwzięcia. Operowanie wersyfikowanymi segmentami jest także wyrazem dbałości o podtrzymanie uwagi

czytelnika, którego mogą nużyć zwykle obszerne, linearyzowane chronologią faktów, przekazy prozatorskie, odznaczające się ponadto znacznym natężeniem ładunku informacyjnego. W tej sytuacji wystąpienie mowy wiązanej, która nie powiadamia o kolejnym, nowym zdarzeniu, pozwala odbiorcy na chwilę przerwać śledzenie biegu następujących po sobie faktów: towarzyszący lekturze kroniki proces przyswajania zagęszczonej w tekście informacji historycznej uzupełniony zostaje o doświadczenia estetyczne. Przy takim ujęciu wierszowany segment tekstu pełniłby też funkcję autoteliczną (estetyczną).

Na tle dotychczasowych ustaleń na temat wplataniej do kronik poezji interesująco rysuje się możliwość wykorzystania konstrukcji wersowej do relacjonowania zdarzeń. Z takiego sposobu opowiadania skorzystał w swej kronice Maciej Strykowski, który, przekazując wiadomości o zaszłych wypadkach, zamykał je czasem w postaci wierszowanego tekstu¹⁰, na przykład:

16) *Kazimirz Polskie Książę (...)*

*Chcąc posadzić na Księstwo dziedzicznego prawa,
Przyciągnąwszy pod Halicz z wojskiem się położył,
Patrząc jakby i z której strony zamku pożył.
Włodimirz też i Wszewold wnet się zgotowali,
Ten Halickie, ten Belskie wojska zszykowali,
Insze im też Książęta na pomoc przybyli,
Chcąc aby z swych stron mocą Polski gwałt odbili.*
(...)

*Ale Kazimirz książę wnet wesolą mową,
Jął ich cieszyć nadzieją zwycięstwa gotową,
Aby się nie trwożyli z tej Ruskiej wielkości,
A mężnie poruszyli wrodzonej dzielności.*
(...)

*Tak Polaki Kazimirz posiliwszy swoje,
Zszykował ich, a Wszewold Rusi tile dwoje (...).
Trąby, surmy i bębny huczą w każdej stronie,
Mężów krzyk, grzmot zbroj brząmiących, rzą, hasając konie,
Mars zapalczywy wszystkich z obu stron podżęga,
Aż niebo, lassy, ziemia, z trwogi się rozlega.*
(...)

*Ruskie uphy na Polski róg lewy natarły,
A zaraz strzelbą z łuków gęstą Lachów wsparli (...).
Byłby Polaków Wszewold z Wołyńcy potłoczył,
Gdyby Kazimirz z świeżym uphem nie przyskoczył.*
(...)

*Posilając swych krzyczy: hej dzieci do sprawy,
A to nam Bóg szczęście przywraca łaskawy
Nie trwoźcie się, wspomnicie na swych przodków sławę.*

¹⁰ Przyjęta przez M. Strykowskiego praktyka zamykania w wersach dziejowej opowieści stanowi zapowiedź siedemnastowiecznej mody na wierszowanie. O roli tej mody w kształtowaniu stylu eposowego por. Wilkoń A. (2002), s. 14 i 96-100.

Którzy Rusaki siekli, jak chłop kossą trawę.

(...)

Polacy gonią, biją, sieką, tłuką, kolą,

Drugich jętych związawszy więc pędzą w niewolą (...).

Polacy obozy ich złupili obfite,

I narzędzia wojenne wzięli rozmaite;

Haliczanie też zamek i miasto podali,

A Mścislawa za pana własnego przyznali.

Tak tę bitwę Długosz i Miechovius fol. 103 lib. 3 cap. 25, Kromerus lib. 6 fol. 113 (...) i Vincentius Kadlubcus, napirwszy Cronikarz Polski, za którego się to żywota działo, acz trochę jeden od drugiego różniej opisują. KS, 229-231.

W przywołanej egzemplifikacji mamy do czynienia z wersyfikowaną relacją z bitwy pod Haliczem. Twórca, bazując na przekazach innych kronikarzy i czerpiąc z nich historyczne wiadomości, realizuje własny, językowo i stylistycznie oryginalny sposób przedstawiania faktów. Wykorzystanie formy wierszowej nie oznacza w tym wypadku rezygnacji z czynności opowiadania. Ukazywanie poszczególnych etapów bitwy, wprowadzenie zachęcających do boju mów króla Kazimierza (w postaci mowy zależnej i niezależnej), a także dynamizowane wyliczeniami czasownikowymi opisy wojennych działań, podtrzymują typową dla gatunku historiograficznego, a więc i dla kroniki, konwencję mówienia o dziejowej przeszłości. Posłużenie się zwersyfikowaną konstrukcją dla oddania konkretnego zdarzenia jest w tej sytuacji przykładem użycia epiki wierszowanej, której wartość dostrzega pisarstwo drugiej połowy XVI stulecia, a w pełni wykorzystuje piśmiennicza praktyka siedemnastowieczna. Włączane do kronik segmenty mowy wiązanej, przejąwszy właściwą prozie dziejopisarskiej funkcję przedstawiania minionych wydarzeń, stają się substytutem ciągłej opowieści, i zastąpiwszy prozatorską narrację, sprzyjają zapamiętywaniu faktów. Zamknięcie historycznej informacji w postaci wersowego segmentu dywersyfikuje formę przekazu, której urozmaicenie ma służyć podtrzymaniu czytelniczej uwagi. Poza tym, rytmizowany i rymowany w wierszu tok relacji dziejowej ułatwia przyswajanie zawartych w tekście treści (mnemotechnika).

Wierszowane wstawki, mimo iż występują w poszczególnych dziełach kronikarskich z różną częstotliwością, są ważnym komponentem tekstowej realizacji gatunku. Pojawiając się jako składnik literackiej ramy utworu, stanowią wyróżniony graficznie zapowiednik tekstu właściwego, który jest przez wersową część rekomendowany ze względu na swe poznawcze, ideowe oraz artystyczne wartości. Wpisując się w zretoryzowaną staropolską konwencję upubliczniania dzieła, okalające wypowiedź segmenty przynoszą również pochwałę nadawcy i odbiorcy (zwłaszcza prymarnego – adresata), a poprzedzając tekst główny (bądź jego części) pełnią też istotną funkcję delimitacyjną.

Wierszowe segmenty włączane do zasadniczego tekstu dzieła służą przede wszystkim upamiętnianiu przywołanego wiersza, jego autora, opiewanej słowami przytoczenia postaci historycznej czy wyrażanych w wersach treści. Będąc graficznie wyróżnionymi składnikami dziejowej relacji (funkcja kompozycyjna) zwykle nie przynoszą jej dalszego ciągu, lecz rozbudowują konkretne, przedstawione prozą zdarzenie. W przypadku kronik o utrzymaniu wersyfikowanej postaci wprowadzanych segmentów decydowałyby zatem w mniejszym stopniu potrzeba strukturalnego wyzyskania owych wstawek w konstruowaniu historio-graficznej opowieści. Znacznie większe znaczenie miałyby pełnione przez segmenty wersowe funkcje: retardacyjna oraz estetyczna (ornamentacyjna)¹¹. Segmenty mowy wiązanej, rozbijając tok kronikarskiej prezentacji skupiony na kolejno zachodzących wypadkach, wstrzymują bieg wydarzeń i urozmaicają oparty na chronologii przekaz. Dzięki nim zainteresowanie utworem może być podtrzymane, a jego lektura wzbogacona o nowe wrażenia estetyczne. Z kolei sięgnięcie po epikę wierszowaną stwarza możliwość zamknięcia relacji w wersach, co sprawia, że poddana rymowi i rytmowi informacja historyczna staje się łatwiejszą do przyswojenia częścią wiedzy.

Wykaz skrótów

- KBP** – *Kroniki benedyktynek poznańskich*, oprac. M. Borkowska, W. Karkucińska, J. Wiesiołowski, Poznań 2001 [XVII wiek].¹²
- KG** – Anonim tzw. Gall, *Kronika polska*, oprac. M. Plezia, Wrocław 1982 [powstanie: około 1113-1116].
- KGw** – Aleksander Gwagnin, *Kronika Sarmacji europejskiej, w której się zamyka Królestwo Polskie ze wszystkimi Państwami, Księstwami i Prowincjami (...)*, Kraków 1611 [pierwsze wydanie: 1578].
- KK** – Mistrz Wincenty (tzw. Kadłubek), *Kronika polska*, oprac. B. Kürbis, Wrocław 1996 [powstanie: około 1190-1205].
- KKR** – *Kronika Polska Marcina Kromera biskupa warmińskiego ksiąg XXX, łacińskiego przełożona przez Marcina z Błażowa Błażowskiego i wydana w Krakowie w drukarni M. Loba R. 1611*, wyd. J. K. Turowski, Sanok 1857.
- KMB** – Marcin Bielski, *Kronika to jest Historyja świata na sześć wieków a cztery monarchie rozdzielona (...)*, Kraków 1564 [pierwsze wydanie: 1551; wznawiana dwukrotnie za życia autora: 1554, 1564].
- KMP** – Marcin Murinius, *Kronika mistrzów pruskich*, wstęp i oprac. Z. Nowak, Olsztyn 1989 [druk: 1582].
- KS** – Maciej Strykowski, *Która przedtym nigdy światła nie widziała Kronika Polska, Litewska, Żmudzka i wszystkiej Rusi (...)*, Królewiec 1582 [pierwsze wydanie 1582].

¹¹ Zretoryzowaną technikę upiększania narracji poprzez poetyckie wstawki obrazują, prowadzone na przykładzie kroniki Kadłubka, analizy K. Pawłowskiego (2003), s. 74-113.

¹² W związku z faktem, że korzystano z późniejszych przedruków dzieł, w nawiasie kwadratowym podawany jest czas – jeśli to możliwe – dokładny lub przybliżony, powstania / upublicznienia tekstu.

- KW** – *Kronika wielkopolska*, oprac. B. Kürbisówna, Warszawa 1965 [XIV wiek].
- LAK** – Joachim Jerlicz, *Latopisiec albo Kroniczka różnych spraw i dziejów*, tom 1-2, 1853 [powstanie: początek około 1648].
- RD** – Jan Długosz, *Roczniki czyli Kroniki sławnego Królestwa Polskiego (...)* [powstanie: od około 1455 do 1480]:
tom I – księga 1-2, red. J. Dąbrowski, Warszawa 1961,
tom II – księga 3-4, red. K. Pieradzka, Warszawa 1969,
tom III – księga 5-6, red. K. Pieradzka, Warszawa 1973,
tom IV – księga 7-8, red. K. Pieradzka, Warszawa 1974,
tom V – księga 9, red. J. Garbacik i K. Pieradzka, Warszawa 1975,
tom VI – księga 10 (1370-1405), red. Z. Perzanowski, Warszawa 1981,
tom VII – księga 10 i 11 (1406-1412), red. J. Garbacik, K. Pieradzka, Warszawa 1982,
tom VIII – księga 11 (1413-1430), red. S. Gawęda, Warszawa 1985.

Literatura

- Bartmiński, Jerzy (1992): Streszczenie w aspekcie typologii tekstów. W: Dobrzyńska, Teresa (ed.): *Typy tekstów. Zbiór studiów*. Warszawa, s. 7-14.
- Bering, Piotr (2001): Struktury narracyjne w późnośredniowiecznych łacińskich kronikach regionalnych. Gniezno.
- Dąbrowska, Elżbieta (2001): Sztuka porozumiewania się w literackiej konwersacji intertekstualnej. W: Witosz, Bożena (ed.): *Stylistyka a pragmatyka*. Katowice, s. 152-163.
- Dobrzyńska, Teresa (1974): Delimitacja tekstu literackiego. Wrocław.
- Dobrzyńska, Teresa (1993): *Tekst. Próba syntezy*. Warszawa.
- Dobrzyńska, Teresa (1996): *Tekst i jego odmiany*. Warszawa.
- Dobrzyńska, Teresa (2001): *Tekst*. W: Bartmiński, Jerzy (ed.): *Współczesny język polski*. Lublin, s. 293-314.
- Dziechcińska, Hanna (1980): *Z dziejów życia literackiego w Polsce XVI i XVII wieku*. Wrocław.
- Lane, Philippe (1992): *La peripherie du texte*. Paris.
- Loewe, Iwona (2007): *Gatunki paratekstowe w komunikacji medialnej*. Katowice.
- Mayenowa, Maria Renata (2000): *Poetyka teoretyczna. Zagadnienia języka*. Wrocław.
- Ocieczek, Renarda (1990): *O literackiej ramie wydawniczej w książkach dawnych*. Katowice.
- Ocieczek, Renarda (1992): *Autorów i wydawców dialogi z czytelnikami. Studia historycznoliterackie*. Katowice.
- Ocieczek, Renarda (2002): *Przedmowa w książce dawnej i współczesnej*. Katowice.
- Ostaszewska, Danuta (1991): *Organizacja tekstu a problem gromadzenia i scalania informacji*. Katowice.
- Pawłowski, Krzysztof (2003): *Retoryka starożytna w kronice Wincentego Kadłubka. Sztuka narracji*. Kraków.
- Piętkowa, Romualda (2004): *Paratekstualność w dyskursie naukowym*. W: Ruszkowski, Marek (ed.): *Wielojęzyczność w perspektywie stylistyki i poetyki*. Kielce, s. 119-134.
- Plezia, Marian (1982): *Wstęp*. W: Anonim tzw. Gall. *Kronika polska*. Wrocław, s. III-LXXXIII.
- Słownik gatunków literackich* (1999). red. M. Bernacki, M. Pawlus, Bielsko-Biała.
- Słownik literatury staropolskiej* (1998). *Średniowiecze-Renesans-Barok*. red. T. Michałowska, Wrocław.
- Szczerbicka-Ślęk, Ludwika (1973): *W kręgu Klio i Kalliope. Staropolska epika historyczna*. Wrocław.
- Topolski, Jerzy (1998): *Jak się pisze i rozumie historię. Tajemnice narracji historycznej*. Warszawa.

- Tymieniecki, Kazimierz (1948): Zarys dziejów historiografii polskiej. Kraków.
- Uspienski, Borys (1997): Poetyka kompozycji. Struktura tekstu artystycznego i typologia form kompozycji. Katowice.
- van Dijk, Teun (2001): Dyskurs jako struktura i proces. Warszawa.
- Wilkoń, Aleksander (2001): O kilku cechach tekstu. W: Witosz, Bożena (ed.): Stylistyka a pragmatyka. Katowice, s. 105-113.
- Wilkoń, Aleksander (2002): Dzieje języka artystycznego w Polsce. Język i style literatury barokowej. Kraków.
- Wilkoń, Aleksander (2002): Spójność i struktura tekstu. Wstęp do lingwistyki tekstu. Kraków.
- Witosz, Bożena (2001): Stylistyka a pragmatyka. Katowice.
- Witosz, Bożena (2004): Tekst i/a gatunek. Jeden czy dwa modele? W: Ostaszewska, Danuta (ed.): Gatunki mowy i ich ewolucja, tom 2, Tekst a gatunek. Katowice, s. 40-49.
- Witosz, Bożena (2005): Genologia lingwistyczna. Zarys problematyki. Katowice.
- Wojtak, Maria (2004): Wzorce gatunkowe wypowiedzi a realizacje tekstowe (w:) W: Ostaszewska, Danuta (ed.): Gatunki mowy i ich ewolucja, tom 2, Tekst a gatunek. Katowice, s. 29-39
- Wojtak, Maria (2005): Genologia tekstów użytkowych. W: Postscriptum nr 2/1 (48/49), 2004-2005, s. 156-171.
- Zaśko-Zielińska, Monika (2002): Przez okno świadomości. Gatunki mowy w świadomości użytkownik ów języka. Wrocław.

dr Joanna Przyklenk
Uniwersytet Śląski
Instytut Języka Polskiego
Zakład Historii Języka Polskiego
pl. Sejmu Śląskiego 1, 40-032 Katowice
e-mail: asixus@poczta.fm